

6. ბეჩქენიშვილი

სამართველოს ისტორია 82-13-14 სს.*

კონსპექტი

ფეოდალურ საქართველოში პატრონჟიმობის ბატონჟიმობაში გადასვლა ფაქტურად „ქუეყანის მოქმედთა“ კლასის [„წურილი ერი“] შემდგომი ეკონომიური და სოციალური დამონაგებების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა. განვლილ საზოგადოებრივ ფორმაციის გარდმონაშთი, ეს თავისუფალი მიწის მუშათა კლასი ფეოდალურ ეკონომიკის წარმოქმნა-გამარჯვებასთან ერთად თავის აღსასრულს უახლოვდებოდა. საბატონჟიმო ეკონომიკა ამ კლასის აღსასრულია.

XII—XIII საუკუნისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებულია. ფეოდალის მიწაზედ საშვილიშვილოდ მჯდომი და მის სასარგებლოდ ბეგრისა და მუშაობა-სამსახურის ვალდებული მიწის მუშა არის „გლეხი გინა ყმა“. არსებითი განსხვავება „გლეხსა“ და „ყმას“ შორის უკვე გამჭარალა და ეს გარემოება მეტყველებათა ცამ დროს მკაფიოდ არის აღნიშნული: „გლეხი“ [ბეგრის გამოძღვებ მიწის მუშის სახელი] ეხლა უკვე ყმასაც ეწოდება¹ და პირუტყუ: „ყმა“ [ლაშქრობა-სამსახურის მოვალე მიწის მუშის სახელი] ეწოდებოდა ეხლა ყოველ „გლეხს“ [მათ შორის იმ ფენასაც, პირად არათავისუფლთაგან რომ წარმომავლობდა].

ფეოდალთა ბრძოლა მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემისათვის [და საბოლოოდ შეუვალლობისათვის]—ასეთია აღნიშნულ სოციალ-ეკონომიური პროცესის [-ბატონჟიმობის გამარჯვების] თანამყოლი პოლიტიკური მოვლენა. XI—XIII საუკუნეები ამ მხრითაც სათანადო მიღწევათა ეპოქაა. მცხეთის „საქონებელთა“ შეუვალობა XI საუკუნის დასაწყისის სიმპტომატურია. ამას მოჰყვა ზოგიერთ სხვა მონასტერთა საგადასახადო და სასამართლო შეუვალობანი.

დავით II-ის მიერ [1089—1125] მიღებულ განსაკუთრებულ ღონისძიებათა მიუხედავად ცენტრალურმა ხელისუფლებამ XII საუკუნის სიგრძეზე და განსაკუთრებით ამ საუკუნის დასასრულს მალალ ფეოდალებთან ბრძოლაში სერიოზული მარცხი განიცადა: მცხეთის საკათალიკოზომ თავის საქონებელთა დაკარგული შეუვალობა აღიდგინა, ხოლო დიდებულებმა ქვეყნის მართვა-გამეობის საქმეში „თანამდგომისა და ერთნებაობის“ უფლება მოიპოვეს, რითაც მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის წარმატება თავიანთთვის უზრუნველჰყვეს.

* იხევეთ განხილვის წესით.—რედ.

¹ XII საუკუნის დასაწყისში 300 სახლი მანდატური, მაგალითად, „ყველა გლეხია“.

XIII საკუნის დასაწყისისათვის საქართველოს სოციალური წყობილება შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

ფეოდალები—ესაა მეფე [უფლისწულებით], აზნაურები და ეკლესია [მრავალრიცხოვანი მონასტრებით].

აზნაურები ურთიერთისაგან განსხვავდებიან. უმაღლეს კატეგორიას დიდებული აზნაურები შეადგენენ. ეკონომიურად აზნაურთა ეს ფენი უძლიერესია. დიდებული აზნაურები „სიმრავლესა ერისა თვისისა ზედა აღზვავებული“ არიან. მოხელეობის თუ მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის გამარჯვებასთან დაკავშირებით ბუნებრივად იქმნება პირობები ამ აზნაურთა ცალკე სოციალურ ფენად ჩამოყალიბებისათვის. ეკონომიურად და სოციალურად აგრე დაწინაურებული აზნაურთა ეს ფენი წარმატებით იბრძვის თავის ამ უპირატესობათა პოლიტიკურ რეალიზაციისათვის. X საუკუნის პირველ ნახევარშივე ჩამოყალიბდა სამთავროთა სისტემა [შვიდი მთავარ-ერისთავი], რომლის პარალელურად თანდათან, მხოლოდ ცოტა უფრო გვიან, წარმოიშვიან სათავადოები..

დიდებულ აზნაურებს მისდევენ სხვადასხვა კატეგორიის აზნაურები, რომელთა სოციალური სახეობა მათი წარმოშობით, ეკონომიური ვითარებით და სამოხელეო თანამდებობით განისაზღვრება. კუთვნილების მიხედვით ისინია „ყმები“ მეფის [სახალხო თუ საკუთარი], დიდებულთა და ეკლესიის.

წვრილ აზნაურთა ფენი მრავალრიცხოვანია [XIV საუკუნეში, მაგალითად, „700 სახლი“ მხოლოდ მეფის მესაწოლეს]. მათი სოციალ-ეკონომიური ყოფა არაა მტკიცე. ისინი მუდმივ მამულის დამცრობისა და სოციალურ დაქვეითების საფრთხის წინაშე იმყოფებიან: ერთობ მძიმეა მათი მოვალეობა, — აზნაურული წესით ხლება და ლაშქრობა.

აზნაურებზე ქვემოთ მსახურები დგანან. ფეოდალურ ურთიერთობის ხანაში საერთოდ მსახურები გარდამავალ საზოგადოებრივ ფენს შეადგენენ. ისინი მიწისმოქმედნი არიან და ამით გლეხებსა ჰგვანან, ხოლო მათი წოდებრივი ფუნქცია აზნაურულია—ლაშქრობა და სამსახური. ბატონყმობის წარმოქმნის ხანაში მსახურები ეკონომიურ და სოციალურ დაქვეითებას განიცდიან. ხშირი ლაშქრობა და სამსახური და, საფიქრებელია, ამ დროისათვის უკვე პურის ქამაც; ე. ი. პატრონის გამასპინძლება, „როგორც თავი ესახელეზოდეს“, ერთობ მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელთა ამ ფენს, რაც უწყალოდ ანადგურებდა მას და გლეხობისაკენ მიერეკებოდა [-დაბეგრილ მსახური, „დაბალი მსახური“].

გლეხობა ფართე სოციალური ფენაა. მისთვის დამახასიათებელია, რომ ის რიცხოვორივად იზრდება, და ეს არა მარტო ბუნებრივი გამრავლების გზით. თავისი ნებით მოსული, თუ გადმოიბრებული ან ძალით მოყვანილი [ტყვე] და მიწაზე მებეგრეთ დასმული უცხოელი, დაბეგრილი მსახურები, — ყველა ესენი „გლეხებია“ და მკვიდრ გლეხებთან ერთად ქმნიან ერთს სოციალურ ფენს.

მაგრამ გლეხობა ერთფეროვანი მასა როდია. მკვიდრი თუ „გარეთ მოსული“. ნასყიდი თუ ნებიერი, შეწირული თუ ნაწყალობევი, თავდაწერილი თუ თავდაუწერილი და სხვ., — ყველა ესენი ურთიერთისაგან განსხვავებული უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობის გლეხთა კატეგორიებია. გლეხთა საერთო დამა-

ხასიათებელი ნიშანი მათი მეზეგრობაა. ბეგრისა სახეობა და მუშაობის დენობა, მრავალ სხვადასხვა გარემოებათაგან დამოკიდებული, მრავალფეროვანია, ისევე როგორც გლეხთა უფლებრივი მდკომარობაც.

გლეხთა მთავარი მასა ამ დროს უკვე ბატონის მიწაზე არის მიმავრებული.

ეკონომიურადაც მიწის მწარმოებელი საზოგადოება, რა თქმა უნდა, ერთნარი არაა.

გლეხის ნორმალურ ქონებაზე საგლეხო ფუძე [-„მიწა“] ითვლება, მაკრამ ფუძეზე ყოველთვის ერთი გლეხი როდი ზის, „სრული მიწის მქონებელის“ გვერდით აღნიშნულია „გლეხი ფუძეთ ერთი და კვამლად ორი“-ც.

აღსანიშნავია პარცელარული მეურნეობის მაგალითები. ქვეყნის ერთი კუთხიდან მეორეში არა მარტო ვაჭართა ქარაენები მიმოდიან, „გარეთ წასულით მყოფი“ არიან გლეხებიც, მიწის მუშა მეყვანები, თუ კელოსან-გალატოხები, რომელნიც „მოსარეწელად რასმე ღონეუ სიგლახაკისა თვისისა“ დადიან.

ქალაქთა მოსახლეობა უმთავრესად ვაჭართა, ხელოსანთა და გლახაკთაგან შედგება.

ვაჭრები სხვადასხვა კატეგორიისანი არიან. დიდვაჭრები ქონებით ძლიერი და სოციალურად პრივილეგირებული ფენია. ისინი „ბატონთა კარგად და საპატიოდ ჰყვებიან და საქმის მქნელად“, ე. ი. თვალსაჩინო დავალებებს ასრულებენ და არა მარტო ეკონომიური ხასიათისას, არამედ პოლიტიკური ხასიათის საქმეებსაც. დიდვაჭრები არა მცირე პოლიტიკური გავლენით სარგებლობენ. პრივილეგირებულია დიდვაჭართა „ქუეფოთი“, ე. ი. შუა ვაჭართა ფენიც. ქალაქში მცხოვრებთა შორის ყმა ვაჭრებიც არიან, ე. ი. ვაჭრები მეფის, ეკლესიის, აზნაურების. „ყმებისა“ თუ გლეხების გვერდით ესენიც წყალობის, შეწირვის თუ გასყიდვის ობიექტი შეიძლება იყვნენ.

ვაჭრობა განსაკუთრებულ დაცვის ქვეშაა გამოცხადებული.

ხელოსნები ჰამჭრებით ცხოვრობენ.

ქალაქების რიცხვი საქმაოდ მრავალია. [XII საუკუნის დასაწყისის ერთ-ერთ დიდებულს „ხუთმეტი დიდი ქალაქი“ ჰქონია]. ქალაქებია როგორც სამეფო, ისე საფეოდალოც. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია „დაბა-ქალაქთა“ სიმრავლე...

ეკლესია დიდმფლობელი ორგანიზაციაა. მარტო მცხეთის საკათალიკოზოს ხელში ასეული სოფლებია. ასევე მრავალ სოფლების და ყმათა მფლობელია აფხაზეთის საკათალიკოზო თუ სხვა საეპისკოპოსო ეკლესიები და მრავალრიცხოვანი მონასტრები...

ეკლესიის მსახურთა ორი სხვადასხვა ფენა განირჩევა: აზნაურული—მაღალი სამღვდლოება [კათალიკოზ-ეპისკოპოზები, დეკანოზები, წინამძღვრები...] და გლეხური—სოფლის მღვდლები. ინტერესთა ერთიანობის გვერდით მათ შორის დიდი ინტერესთა სხვადასხვაობაც.

საკათალიკოზო საქონებელთა მმართველობა ფეოდალურ-კოლექტიურია. მცხეთის სამამულო-ორგანიზაციულ საქმეებს კათალიკოზი „ყოველთა მცხეთი-შვილთა“ [საეკლესიო უმაღლეს ყმა აზნაურ-მოხელეთა ჯგუფი] „თანადგომით და ერთნებაობით“ აწესრიგებს.

ასევე კოლექტიურია მონასტრების საქონებელთა მმართველობაც. ორგანიზაციულ საქმეებს მონასტრებში „ძმობის“ მიერ არჩეული მამასახლისი აწესრიგებს „თანადგომითა და ერთნებაობითა ყოველთა ძმთაჲთა“, ე. ი. მონაზნების თანხმობა-მონაწილეობით. მაგრამ ფეოდალურ საზოგადოების წოდებრივი და ეკონომიური სხვადასხვაობა მონასტრების მალალ კედლებსაც გადალახავს და ამა სოფლის დამტყვებელ მონაზონთა ერთფეროვან დასს შეაფთოებს.. „ძმობა“ თანდათან [და XIII საუკუნის დასაწყისისათვის ეს მომხდარი ფაქტია] ორ ჯგუფად იყოფა: „უფროსთა ძმთა“ ჯგუფი, ამათ ხელშია მალალი სამონასტრო თანამდებობანი, და „უმცროსთა ძმთა“ ჯგუფი. ამიერიდან სამონასტრო საქმეთა მართვა-გამგეობაში „ყოველთა ძმთა“ სახელით მონაზონთა ის პრივილეგიებული ჯგუფი მონაწილეობს მხოლოდ..

დაბოლოს აღსანიშნავია გლახაკები. კლასობრივ ბრძოლაში დამარცხებულნი, მეურნეობას მოწყვეტილნი [„ნებით“ თუ უნებლიეთ], უსაქმონი, სხვისი ხელის შემაცქერალ-მათხოვარნი ისინი მოიპოვებიან სოფლად თუ ქალაქად. XIII საუკუნის დასაწყისისათვის მათი რიცხვი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ გლახაკები ამ დროს სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია..

მთიან საქართველოს მოსახლეობა გაცილებით ერთფეროვანია. მთიანეთს აქამდის შერჩენია ბარში განადგურებულ თავისუფალ მიწისმოქმედთა კლასი. თუმცა ნელა, მაგრამ მაინც მთა სულ უფრო და უფრო განიცდის ბარის ეკონომიურსა და სოციალურ გავლენას. ფეოდალური ურთიერთობა თანდათან გზას იკვლევს ბარიდან მთისაკენ. მთა უჩჩობს და ბორგავს...

ამ რთულ სოციალურ სინამდვილეს საფუძვლად უდევს სათანადოდ განვითარებული ფეოდალური ეკონომიკა. შესაფერის სიმალლეზე დგას სასოფლო მეურნეობა (განვითარებულ მელიორაციით), ხელოსნური წარმოება და ალებშიცემა.

სასოფლო მეურნეობის განვითარებული სახეებია: მესაქონლეობა [განსაკუთრებით მეცხენეობა, მეცხვარეობა..], მეხილეობა, მეფუტკრეობა, ხორბლესული, მებარეშუმეობა, სელი, ბამბა და მევენახეობა. სოფლის მეურნეობის ეს უკანასკნელი დარგი აღნიშნულ ხანაში განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო.

შემოტანის საგნებია უმთავრესად ფეოდალთა მოხმარების ძვირფასი საქონელი ოქრო-ქსოვილი, ოქრონემსული, ძვირფასი ფარჩეული, ძვირფასი ჭურჭელი, იარაღი, ბეწვეული, სამკაულები, ნელსაცხებელი, ძვირფასი თვლები, ძვირფასი საჭმელი..

საშინაო ურთიერთობაში ალებშიცემის სფეროშია უმარტივესი საგლეხომოხმარების საგნებიც კი..

დასაშვებია, რომ უცხოეთიდან ამ დროს არა მარტო ფეოდალთა მოხმარების საქონელი შემოჰქონდათ [გვაქვს ცნობა, რომ თევზი აწინდელ სალიანიდან უზიდნათ ტფილისში, ხოლო ძვირფასი მატყლი კი გვეპოვებიანა]. უსაფუძვლო არ იქნება ვიფიქროთ, რომ დარიალისა ან კიდევ სხვა რომელიმე „კართ“ საქართველოში ბეწვეულობის გვერდით პურიც შემოჰქონდათ.. შემოტანის საგნები იყო ფართე მოხმარების საქონელი—მარილი, რკინა..

XIII საუკუნის ოციან წლებისათვის საქართველოს ფეოდალური მწიფო ამიერ-კავკასიის საზღვრებს სცილდებოდა. უშუალოდ თუ ყმადნაფიცთა მეშვეობით საქართველო დვინ-არზრუმის და დარუბანდ-შემახიის სავაჭრო გზათა ექსპლოატაციას ეწეოდა. შემდგომ აგრესიის მიზანს არჯემხლათის სასულტანოების [და აქ გამავალ სავაჭრო გზის—ერანიდან ლევანტი-საკენ] დაპყრობა შეადგენდა.

პოლიტიკურად განხილული, ქვეყანა შედგებოდა „ყოველი საქართველოდან“ [მასში იგულისხმებოდა ეთნიკურად ქართველურ ტომებს გარდა ა.-კავკასიის სომხეთი და შირვანის დიდი ნაწილი..] და ყმადნაფიცი ქვეყნებისაგან. უკანასკნელთა დამოკიდებულება საქართველოსადმი ყოველწლიურ ხარკის გადახდაში გამოიხატებოდა.

ქვეყანას მეფე განაგებს დიდებულთა [დარბაზის] „ერთნებაობით“ და „თანადგომით“, მეფეს ემძიმება მის ხელისუფლებაში ფეოდალთა ეს ჩარევა და ხშირია კონფლიქტები [ლაშა გიორგი], რომელნიც ისევ დიდებულთა გამარჯვებით სრულდება. დიდებულთა ეს გამარჯვება ქყონდიდელ მწიგნობართუ ხოცვისის საკითხშიაც გამოემუავენდა. ათაბაგობის შემოღება [თამარის ნეფობის მიწურულს] და მისი ქყონდიდელ-მწიგნობართუხოცვისისადმი დაპირისპირება ცენტრალურ ხელისუფლების კიდევ ერთი დამარცხება იყო უმაღლეს ფეოდალებთან ბრძოლაში.

ქვეყნის ცენტრალურ სამმართველოს სავაზირო შეადგენს. აღნიშნულ ხანაში სავაზიროში ხუთი ვაზირი შედის [ცოტა შემდეგ ექვსი] და ორი—ვაზირთა თანაშემწენი.

პროვინციათა მმართველობა ერისთავთ-ერისთავის ან კიდევ ერისთავის ხელთაა. ესენი ფრიად ფართე საპართვა-გამგებობო უფლებებით არიან აღჭურვილი მათ ხელქვეშეთ საზოგადოების მიმართ...

XIII საუკუნის 40-ან წლებიდან ფეოდალურ საქართველოს განვითარება განსაკუთრებულს პირობებში მოექცა. აღნიშნულ დროიდან დამყარდა ჩვენში ე. წ. მონღოლთა მფლობელობის ხანა.

ამ მოვლენას წინ უსწრებდა მონღოლთაგან ლტოლვილის და მათ საწინააღმდეგო ღონისძიებათა მაძიებელ ხორეზშმაჰ ჯალალ ედინის ხანმოკლე, მაგრამ მეტად მწვავე მფლობელობა აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში [1225-1231 წ.]. მოაეალი მხარე სასტიკად დაზიანდა, განსაკუთრებით კი თბილისი და სომხითი..

ჯალალის ხუთწლოვანმა ბატონობამ საკმაოდ შეარყია ფეოდალური სახელმწიფოს როგორც ეკონომიური, ისე პოლიტიკური ძლიერება. ყმადნაფიცი ქვეყნები უმაღ ჩამოსცილდნენ მას, რაც პირველ ყოვლისა შემოსავლის იმ ნაწილის გაჭრობას ნიშნავდა, ხარკის სახით რომ შემოდოდა, ხოლო ეს შემოსავალი ფეოდალურ საქართველოს ბიუჯეტის მცირე ნაწილი როდი იყო... შესუსტდა ცენტრალური ხელისუფლების სიმტკიცე. ქუთაისში ლტოლვილი სამეფო კარი უზენაეს უფლებას საქართველოს უდიდეს ნაწილზე ვეღარ ახორციელებდა და ჯალალის თარეშს ფეოდალთა სრული თვითნებობა კიდევ უფრო აუტანელად

ხდიდა. „უსამართლობა“ და „მიმძლავრება“ ყოვლად დაუსჯელად შლიდა ფეოდალურ და მწარმოებელ კლასებს სასტიკად ავიწროვებდა.

ჯალალის ღონისძიებებმა საწინააღმდეგო ნაყოფი გამოიღეს. მისმა თარეშებმა ქვეყნების სიმტკიცე მოშალეს, ხოლო განაწამებ საზოგადოებას ჯალალის წინააღმდეგ მებრძოლი მონღოლები, ბუნებრივია, მხსნელებად ჩვენებოდათ..

XIII საუკუნის პირველ ნახევარში მონღოლებმა მსოფლიოში უდიდესი სამფლობელო შექმნეს.

1235—1240 წლებში მათ საქართველოც დაიპყრეს.

მონღოლთა მფლობელობის მნიშვნელობის შესახებ მათ ხელქვეშ მოყოლილ ქვეყნების განვითარების საქმეში ისტორიკოსები სხვადასხვა აზრისანი არიან. ზოგი დადებითად აფასებს მონღოლთა როლს, ზოგი უარყოფითად. საქართველოს განვითარების საქმეში, ვფიქრობთ ჩვენ, მონღოლთა მფლობელობამ დიდი უარყოფითი როლი ითამაშა [ამ საკითხზე ჩვენშიაც მოიპოვებთან საწინააღმდეგო შეხედულებების ისტორიკოსნი].

საქართველოში მონღოლთა მფლობელობა რამოდენიმე ხანად იყოფა. პირველი, ეს არის ხანა მათ მოსვლა-გაბატონებიდან აღწერამდის [1235 წ.]. ხარკი ამ ხანაში შედარებით მსუბუქი ჩანს. ამ დროს მონღოლთა მფლობელობის უმთავრესი სიმძიმე გამოედმებულ შორეულ ლაშქრობაშია. მონღოლთა მუდმივი შორეული ლაშქრობა აუტანელი იყო საქართველოს ფეოდალური საზოგადოებისათვის საერთოდ და განსაკუთრებით კი ამ საზოგადოების იმ ნაწილისათვის, რომელიც მოლაშქრობასთან ერთად მიწისმოქმედიც იყო [მსახური-გლეხი, „ყმა“].

სხვადასხვა წყაროებში აღნიშნული მონღოლთა წინააღმდეგ შეთქმულებანი [1246, 1250 წ.] საქართველოს ფეოდალურ საზოგადოებას მოეწონებენ. მეორე მხრით მეტად საინტერესო ჩვენებება მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ ვის და როგორ დაწვა ფეოდალურ საქართველოს კლასობრივ სინამდვილეში მონღოლთა ტვირთის სიმძიმე. ერთ-ერთი თანამედროვის ცნობით ფეოდალებმა ისარგებლეს შემთხვევით და მონღოლთათვის ხარკს შეჰკრებდნენ გაცილებით მეტის რაოდენობით, ვიდრე ეს მათთვის უნდა მიერთმიათ და ასეთ მონახვევით „უსირცხვილოდ მდიდრდებოდნენ“-ო.

1247 წელს მონღოლებმა საქართველოს სამეფო ტახტზე ორი პრეტენდენტი დაამტკიცეს: დავით გიორგის-ძე და დავით რუსუდანი-ძე. ეს შემთხვევითი მოვლენა შემდეგ, როცა სათანადო ნიადაგი საქმაოდ შეზხადდა, ისტორიულ მნიშვნელობის ფაქტის დასაწყისი შეიქმნა: დავით გიორგისაგან ლიხთაქათის, ხოლო დავით რუსუდანი-ძისაგან ლიხთ-იქითის სამეფო დინასტია წარმოიშვა.

მონღოლთა მფლობელობის მეორე ხანა 1253 წლის აღწერით იწყება. ამ დროისთვის მონღოლებმა ძირითადად დაასრულეს დაპყრობანი. შემცირდა სამხედრო ალაფის დენა. უზარმაზარ სახელმწიფოს მართველობის უხომო მოთხოვნილებანი ამიერიდან უმთავრესად ხარკით უნდა დაკმაყოფილებულიყო. ამისდა შესაბამისად აღწერის შედეგად დახარკვა უჩვეულოდ მძიმე და აუტანელი იყო საქართველოს ფეოდალურ მეურნეობისათვის. აღწერას გარდა ფისკა-

ლურისა, სამხედრო მიზანიც ჰქონდა. პირადი ფიზიკური მონაწილეობით, თუ საამისო საზღაურით ამიერიდან ქართველი გლეხი მოვალე იყო საქართველოს ფეოდალურ წრებთან ერთად მონღოლთათვის მოლაშქრობის მძიმე ტვირთს შესდგომოდა. ყველა ამას თან ერთო არანაკლები სიმძიმე: ამ ხარკის აკრეფის მოუწყვრივებლობა. ხარკის ამკრეფ მოხელეთა შეუზღუდველი თვითნებობა, უღმობელი სიმკაცრე, ეგზეკუციები, დარბევა-აკლებანი,—სისტემად იყო ქცეული. ხარკის აკრეფის საქმის მოწყვრივებისაკენ მიმართული მონღოლთა ყაენების არა ერთგზისი უშედეგო ცდები მოწმობაა როგორც საკითხის დიდმნიშვნელოვანებისა, აგრეთვე ხელისუფლების უმწეობისაც.

მონღოლთა სახით საქართველოს მწარმოებელ საზოგადოებას ერთი ახალი ექსპლოატატორი მოემატა. ამავე დროს ძველი ვალდებულებანი: სამეფო, საქვეყნო, სამოხელეო, საეკლესიო და საბატონო არა თუ დარჩა, არამედ ზოგი მათგანი კიდევ უფრო დამძიმდა..

მონღოლთა მოხარკეობის შედეგად ფულით ღარიბი ფეოდალური მეურნეობა ჩქარა დაიცალა: ოქრო გაძვირდა. ეს გარემოება ყველაზე უწინ მწარმოებელ საზოგადოებას ემწვავა. მას სულ უფრო და უფრო უჭირს სახარკო ფულის შოვნა. მევახშეობა საშინელი სახით წარმოადგა—45⁰/₁₀₀. მწარმოებელ საზოგადოების მდგომარეობა აუტანელი შეიქმნა. მეურნეობამ გლეხისათვის აზრი დაკარგა: ის გადასახადებს ვერ აუღის.. და ყოველმხრივ მიმძღავრებულ-მიხვეჭილი გლეხობა ბრძოლის უკანასკნელ საშუალებას მიმართავს: ბოგანობა-ბიზნობას იწყებს.

მწარმოებელთაგან დაცლილი მამული კი ეხლა მფლობელისთვისაც საშინელებაა: მამულზე დადებული მონღოლური ხარკის საბოლოო პასუხისმგებელი ფეოდალია. ერთერთი წყარო დაუფარავი ნიშნისმოგებით მოგვითხრობს, თუ როგორ ჩამწარდათ გლეხთაგან მონახვევი იმ ფეოდალს, რომელთაც ამ მიმხვეველობის შედეგად მამულები გაუუქაცრიელდათ: მონღოლთა მეხარკეები აყრილ გლეხთაგან დანაკლისის ასანაზღაურებლად ფეოდალთა ქონებასა სწვდნენ... და ამოდრავდა მამულები. ჩალის ფასად ჰყიდიან აზნაურები მათ სოციალურისა და ეკონომიური ძლიერების საყრდენს: „მათ ჟამთა დია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, ოქროდ ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“..

მაგრამ მამულების ამოდრავებას აზნაურთა სახლების ამოდრავება თან სდევდა: მამულდამკრობილი აზნაური სისხლით დამკრობის საფრთხის წინაშე დგებოდა. მცირდებიან და ქრებიან ძველი საგვარეულოები... მცირე გამოწაკლისით ნაგვიანევი ხანის დიდი ფეოდალური საგვარეულოები თითქმის ყველა მე-XIII საუკუნის შემდეგ დროინდელი წარმონაქმი არიან.

მაგრამ არიან ისეთებიც, რომელნიც ამ „ულუსობისა“ და „ძნელბედობის“ ჟამს დამკრობილთა გვერდით და მათ ხარჯზე აღსვეცდებიან. მონღოლ ხელისუფლთა პირად კეთილგანწყობილების მოპოვებით [ქრთაპით, ძღვენით, განსაკუთრებულ სიქველთ თუ სხვ.] ისინი ხშირად აღწევენ ხას-ენჩუ-ს მდგომარეობას ან კიდევ სრულ საგადასახადო სითარხნეს... ესენი ჰყიდულობენ გაუფასურებულ მამულებს, ამათკენ მიიღტვიან აყრილი გლეხები.

შევიწროვებული, მამულდამცრობილი ფეოდალები ხელუხლებლად ცულ საეკლესიო მამულებსა სწვდნენ, ძველად შენაწირი მამულების გამოწირვა-უკუქერა იწყეს. ამის საწინააღმდეგოდ მოწვეული საეკლესიო კრება [1263 წლის ახლო] მიზანს ვერ აღწევს და მამულები ფეოდალებსა რჩებათ..

XIII საუკუნის 60-ანი წლებიდან ალთენ ურდოსა და ელხანთა სამფლობელოს შორის ხანგრძლივი ბრძოლა იწყება. ჩრდილოეთის ურდოს მიზანია ხელთ იგდოს ა.-კავკასია მისი განვითარებული სასოფლო მეურნეობით, ხელოსნურ წარმოების მდიდარ ქალაქებით, სავაჭრო გზებით.. ელხანებს ერან-ეეროპის დიდი სავაჭრო გზა მის ამიერ-კავკასიის ნაწილში [დვინი-ანისი-ყარსი-არზრუმში] სამხრეთით გადააქვთ, ხოლო ბერქა და აბალა ყაენების საომარი ოპერაციები [1265 წ.] მტკვრის და იორ-ალაზნის ნაპირებზე მძიმედ აზიანებენ კახეთ-პერეთის მოსახლეობას..

ესა და მსგავსი მოვლენები თან ერთვიან ზემოაღნიშნულთ და ფეოდალურ საქართველოს სამეურნეო განვითარება ფერხდება. სასოფლო მეურნეობის დაცემის გვერდით ეცემა შედარებით სუსტი ალბომიცემაც. ხოლო ასეთ პირობებში მონღოლური საქალაქო ხარკი ყოვლად აუტანელი ხდება. მცირდებიან და უკაცრიელდებიან მსხვილი ფეოდალური ქალაქები [ანისი..]. გარბიან ხელოსნები, მეღუქნეები და ბოლოს ქალაქის ბერებიც. სავსებით ქრება მრავალი დაბა-ქალაქი. ისინი ისევ სოფლებიან.. უდაბურდებიან დიდი გზაშაორის პირები. მოსახლეობა ერთიანად გარბის გზისპირა სოფლებიდან [საიამე გადასახადის სიმძიმისა და იამთან დაკავშირებულ შევიწროებათა გამო].

XIII საუკუნის 70-ან წლებში მონღოლებმა კვლავ აღწერეს საქართველო: „ალთვალა და ცნა, რამეთუ უმრავლესნი მოკრებულნი იყო“... ასეთი იყო მონღოლთა ბატონობის შედეგი ქვეყნის პირველი აღწერიდან მეორემდის.

რყევას განიცდიდა ფეოდ. საქართველოს სახელმწიფო წყობილება. მონღოლებმა იმთავითვე საქართველოს დაპყრობისას და შემდეგ, უმეფობის ხანაში, ხერხიანად გამოიყენეს ქართული სისტემა ერისთავთ-ერისთავობისა. მათ შეიწყნარეს უკანასკნელთა „მთავრობა“, თითოეულს „კელთ უღვეს“ მამული მისი“ სამთავროდ და სათანადო იერლაციითაც დაუმტკიცეს წყალობა. ეს მდგომარეობა არ შეცვლილა მას შემდეგაც, როცა მონღოლებმა მეფობა [ორი მეფე!] აღადგინეს. ქვეყნის დიდმოხელე-ფეოდალები [ვაზირები, ერისთავთ-ერისთავები] ნომინალურად მეფის მოხელეები, ფაქტურად მონღოლთა მოხელენი იყვნენ. საქ. მეფე მონღოლთა თვალსაზრისით ერთი მოხელეთაგანი იყო, უფროსი სხვა მოხელეთა შორის.. მეფის უფლებები ამ მოხელეთა მიმართ, ბუნებრივია, ერთობ პირობითი უნდა შექმნილიყო: მონღოლთა კარისაგან იყო დაპოკიდებული როგორც მეფის უფლებათა რეალიზაცია საკუთარი დიდმოხელის მიმართ, აგრეთვე უკანასკნელის მეტი თუ ნაკლები მორჩილება საკუთარ მეფესადმი [სუმბატი, საღუნი, ჯიქური, ს. ჯაყელი, რაქის ერსთავი კახაბერი, ხუტლუბულა].

ამავე მიმართულებით მოქმედებდა მონღოლური ხას-ენჩუხს სისტემა, მონღოლთა დივნის მოხელეთათვის შეუვალი ხასი სამთავრო კიდევ უფრო მეტის წარმატებით მცდელობდა ასეთ შეუვლობის მიღწევას საქართველოს სამეფო

ხელისუფლებისგანაც, ის გარემოება, რომ მონღოლები ზოგჯერ, განსაკუთრებულ შემთხვევებში, საქართველოს მეფეს შეიწყალებდნენ და „მიათვლიდნენ“ „ყოველთა მთავართა საქართველოსათა“, უდავოდ მოწმობს, რომ ჩვეულებრივს პირობებში მონღოლთა დროს საქართველოს მთავართა [resp. სამთავრო ტერიტორიათა] მეტი თუ ნაკლები რაოდენობა საქართველოს მეფისათვის ხელმეორედ იყო.

XIII-XIV საუკუნის ქართველი მოღვაწენი ხელდადებით მონღოლებსათვის იმის მიზეზად, რომ მეფემ „ვერ სცვალნის მთავარი და ერისთავნი“ და ეს „შიშისათვის ყენისაო“, ურთავს ცნობის გადმომცემი. მათი წარმოდგენით საქართველო ერთი მთლიანი ფეოდალური ქვეყანაა, მაგრამ მონღოლთა მფლობელობის ქვეშ და მათი პოლიტიკის წყალობით დანაწილებული. ეს შეხედულება იმ შესწორებას საჭიროებს, რომ მონღოლთა ასეთი პოლიტიკის ეს ეფექტურობა თვით საქართველოს ფეოდალური სინამდვილის ნაყოფი იყო.

ცენტრალური ხელისუფლების ასეთ დასუსტებისას, ადვილი გასაგებია, რომ ქუონ დიდელ-მწიგნობართუხუცესის „კელის“ მნიშვნელობა კიდევ უფრო შესუსტდა. XIII ს-ში პირველი ვაზარი, „ვაზირთა უხუცესი“ ნამდვილად არის არა ქუ.-მწიგნობართუხუცესი, არამედ ათაბაგი, რომელიც ამავე დროს ამირსპასალარიც არის.

XIII საუკუნის მიწურულს აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობა განსაკუთრებით არახელსაყრელი იყო. მეფე დავით დიმიტრის-ძე ქართლის ფეოდალთა ერთი ნაწილით ყაზან ყაენს აუჯანყდა და ოქროს ურდოს ელხანთა სამფლობელოზე გასალაშქრებლად ებატიჟებოდა. ფეოდალთა მეორე [უდიდესი] ნაწილი ყაზან ყაენის მორჩილი დარჩა. აჯანყებული მეფე სახასო მითუღეთსა და ხევი იჯდა. ეს აჯანყება მრავალ წელს გრძელდებოდა. მეფის მომხრე პროვინციებში მონღოლთა ლაშქრის ყოველწლიურმა თარეშმა შესაფერი ნაყოფი გამოიღო: „ამათ შფოთთა რა იყო ქვეყანა ქართლისა, არა იყო... თესვა და არცა შენება ყოვლად“. ბუნებრივია, თუ მრავალწლოვან ასეთ „შფოთს“ შიმშილობა მოჰყვა. „იქმნა პურისა მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად არცა დიდთა ფასითა. ესოდენ განძვინდა შიმშილი, მძორსა არა წმიდასა ურიდად ჭამდეს. საესე იყუნეს უბანნი და ფოლოცნი, გზანი და მიწდორნი და ქალაქნი და სოფელნი მკუდრებითა; ყრმანი მკუდართა დედათა ღეშკთა წოვდიან“.. ასეთ საზარელ ფერებში ცდილობს ავტორი ამ საშინელ მოვლენის ცხოვლად დასურათებას.

შიმშილობა საშუალო საუკუნეებში უაღრესად კლასობრივი მოვლენაა: მთელის სისასტიკით ის მწარმოებელ საზოგადოებას დაატყდება ხოლმე თავს და განსაკუთრებით მას ანადგურებს როგორც ფიზიკურად, ისე სოციალურად: „გამოზრდა და აესა ჟამსა შიგან დარჩენა“ ერთერთი ძლიერი საშუალება იყო ფეოდალთა მიერ მწარმოებელ საზოგადოების ეკონომიურად და სოციალურად კიდევ უფრო დასამონებლად..

ტყვევან-ხოცვისა და შიმშილობა-ჭირის გამო შიდა ქართლი დაიკალა.. „და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს ქვეყნად ბექასა, სადა იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“.

სწორედ ამ „შფოთიან“ ხანაში ადგილი აქვს ქართლში, ლიახვის ხეობაში ოსთა ჩამოსახლებას. ოსთა ეს ჩამოსახლება მე-XIII საუკუნის 90-ან წლებში იწყება. მე-XIV საუკუნის პირველ ოცეულში მათ უჭირავთ გორი [წაართვეს ქართლის ერისთავთ-სურამელთ], ფეხი მოუკიდიათ მტკვრის გაღმა მხარეშიაც [გამრეკელ კახას ძეს წაართვეს ძამის ციხე] და ლამობენ დაეპატრონონ ძამის ხეობას. აქ მათ წინსვლას გადაეღობება და შეაჩერებს ძლიერი ფეოდალი, სამცხის მთავარი ბექა ჯაყელი.

ოსთა ჩამოსახლება, ბუნებრივია, სასტიკ და დაუნდობელ სამამულო ბრძოლის ხასიათს იღებს. ოსთა მთავარიო „აოკრებდა ქართლსა, თრიალეთსა და განასხმიდა მამულისაგან აზნაურთა“. და „აზნაურებიც“ [ე. ი. მიწისმფლობელთა კლასი], რა თქმა უნდა თავს არ ზოგავენ.. სამწუხაროდ, ჩვენ არა გვაქვს ცნობა, თუ როგორ იქცეოდნენ ამ ბრძოლისას არააზნაურები, რომელნიც, ბუნებრივია, კლასობრივად შეაფასებდნენ შექმნილ საინტერესო მდგომარეობას [საამისო ანალოგიები ჩვენ საკმაოდ მოგვეპოვება ნაგვიანვე ხანიდან]. ყოველ შემთხვევაში პირველი „ჭირი“ ოსთა გადმოსახლებით რომ „აზნაურებს“ დასდგომიათ, ეს უდავოა..

მონღოლები ამ ბრძოლისას გარკვევით ოსებს უჭერენ მხარს. აჯანყებულ ქართლში ოსთა მოძლიერება მათ პოლიტიკურ ანგარიშში შედის. ისინი მფარველობენ გადმოსახლებულთ და ქართველ ფეოდალთა მიერ განადგურებისაგან იცავენ მათ.

ბრძოლა ოსებთან შეუწყვეტელი იყო და ხანგრძლივი.. მისი დაუნდობელი და შეუთრგებელი ხასიათი გვაფიქრებინებს, რომ ეს ბრძოლა სოციალური მომენტით იყო გართულებული.. ოსები უწყალოდ „განასხნა და აღწხურა“ გიორგი VI, რომელმაც მონღოლებთან კეთილგანწყობილებათ „ყოველი საქართველო“ მიიღო მათგან და ამდენადვე ჩამოსახლებულ ოსთა წინააღმდეგ სამოქმედოდ ხელებიც გაიხსნა..

მონღოლთა მიერ შექმნილი დიდი ცენტრალისტური სახელმწიფო [თითქმის მთელი აზია და ევროპის უდიდესი ნაწილი] სრულიად შეუსაბამო პოლიტიკური ფორმა იყო ფეოდალური მეურნეობისათვის. ქვეყნების ასეთ გაერთიანების შინაგანი საფუძვლები არ არსებობდა; ეს გაერთიანება ნაძალადევი და მექანიკური იყო და ამდენადვე მხოლოდ ხელშემშლელი შეიძლებოდა ყოფილიყო ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი განვითარებისათვის. ამიტომ [რამდენადაც ფეოდალური მეურნეობა რჩებოდა] მონღოლთა ამ სახელმწიფოს დაშლა აუცილებელი იყო..

XIII საუკუნის 60-ან წლებიდან მონღოლთა სახელმწიფოს დაშლის პროცესი უკვე თვალსაჩინო ხდება. ამ დროიდან ყაენთა ყაენის უზენაესი უფლება წინანდებურად აღარ ხორციელდება და ჩინგიზის ოთხი შვილის ჩამომავლობანი ურთიერთისაგან დამოუკიდებლად მფლობელობენ თავიანთ წილხვედრ ქვეყნებში. ამ ხანებში მათ უკვე შემოერიათ ურთიერთშორის ბრძოლა. [ფორმალური უარყოფა კი ყაენთაყაენის უზენაესობისა მოხდა XIII საუკუნის მიწურულს ელხან ყაზანის მიერ].

მონღოლთა სახელმწიფოს თანდათან დაშლის პროცესი ამ ოთხი წელიწადის განმავლობაში უკიდურესად დასუსტდა და მონღოლ უფლისწულებს შორის საუთიერთო ბრძოლა ცალკეულ ერთეულებშია ჩიხნს თავს. ასეთ ბრძოლებისთვის ნოყიერ ნიადაგს ადგლობრივი ძალები ქმნიან [იფოდალური სინამდვილე]. ისინი ასაზრდოებენ მათ და ქვეყანას ფეოდალიზაციის გზით მიაქანებენ. მონღოლური ხას-ენჩიუს სისტემა ასეთ ნიადაგზე ფეოდალურ ინსტიტუტის—შეუფავლობის ფორმას ღებულობს და მონღოლთა სამფლობელოს ფეოდალიზაციის ერთერთი საყრდენი ხდება: მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის უპირატესობა მონღოლთათვისაც თანდათან უდავო ხდება. იმ დროს, როცა დიენის ქვეყნები [ე. ი. მონღოლთა სახელმწიფოს ცენტრალურ დაწესებულებისადმი დაქვემდებარებული ქვეყნები] ხარკის ამკრებ მოხელეთა გაუქმდობა-უპასუხისმგებლობის გამო ოხრდება და ვერანდებო, შეპნიშნავს მონღოლთა ერთი მოხელე, ენჩუ ქვეყნები [კერძო პირთადმი განკუთვნილი ქვეყნები] შენდებია. ეს იმ პრინციპის გამარჯვება იყო, პოეტმა არჩილმა აგრე ლადარულად რომ გამოსთქვა: „შეურჩომელი მამული ცუდია, რად ოვა შენოთ“? [ამ ნიადაგზე ბუნებრივად გასაგები ხდება ხასი სამცხის სამთავროს შედარებითი ეკონომიური წარმატებულობა ამ საერთო დაცემის ხანაში].

ნონ-უფლისწულებს შორის ეს ფეოდალური ბრძოლები პოლიტიკურად ასუსტებდა მონღოლთა ცენტრს და დაპყრობილებს გათავისულების იმედს აძლევდა. სულ უფრო და უფრო ადვილშესაძლებელი ხდება აჯანყებანი, რომელთა შედეგი ეხლა აჯანყებულ ისათვის მისი დამარცხების შემთხვევაშია ცი შესაძლებელია გამანადგურებელი არ აღმოჩნდეს [1259-61 წლის ულუ-დავითის აჯანყება].

როგორც შედეგი დაპყრობილ კულტურულ ქვეყნების სოციალ-ეკონომიური წყობის გავლენისა და ამდენადვე პროგრესული, მონღოლთა უფლისწულებს შორის ეს ბრძოლები ხშირად ფრიად სახიფათო შედეგების შემცველი იყო დაპყრობილ ქვეყნებისთვის.. უფლისწულთა ბოძოლის დროს დაპყრობილი ქვეყანა ვალდებული იყო ერთერთ მებრძოლის მხარეს დამდგარიყო. პატივი და წყალობა ელოდა მას შერჩეულ უფლისწულის გამარჯვების შემთხვევაში [დიმიტრი დავითის-ძე—XIII ს. 80-ანი წლები, გიორგი დიმიტრის-ძე—XIV საუკუნის 20-ანი წლები], ხოლო რისხვა და დასჯა თავს დაატყდებოდა გამარჯვებულ მოწინააღმდეგის მიერ [დიმიტრი დავითის-ძე—1289 წ., დავით დიმიტრის-ძე—1295 წ.].

მე-XIV საუკუნის 30-ან წლებიდან ვიდრე ამ საუკუნის 80-ან წლებამდის საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ვითარება რამდენადმე აღდგენა-გამოსწორებისა და შემდგომ განვითარების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობს. ეს მოვლენა ამ დროისთვის შექმნილ ხელსაყრელ საშინაო და საგარეო პირობებს ემყარება.

ამ დროისათვის ელხანთა სამფლობელო პოლიტიკურად დაიშალა და საქართველოც ფაქტიურად გამოდის მონღოლთა მორჩილებიდან. [ფორმალურად ის ამ ხანებშია ელხანთა მემკვიდრეების სამფლობელოში ითვლება]. ქვეყანა განთავისუფლდა უზარმაზარ მონღოლთა ხარკისაგან [ამ დროს ის უდრიდა 120 „თუმანს“ და ორი ათას „დინარს“] და ამ ხარკის აკრებასთან დაკავშირებულ ძალადობისაგან.

საქართველოს მწარმოებელ საზოგადოებას ამით საგრძნობლად უნდა შე-
მსუბუქებოდა საგადასახადო ტვირთის სიმძიმე [თუმცა მეტად იშვიათია შე-
თხვევა, რომ ფეოდალებმა მწარმოებელთ სავსებით მოხსნან ამა თუ იმ შემთხვე-
ვის გამო დაკისრებული ტვირთი მაშინაც კი, როცა ამ ტვირთის გამომწვევი
მიზეზი აღარ არის..].

აღნიშნულ ეპოქაში საგარეო პირობებიც შედარებით ხელსაყრელია: არც
ელხანთა მემკვიდრენი [ჯუზხანიანნი, ჯალაირიანნი..] და არც სხვა მეზობლები,
შორეული თუ ახლობელი [თურქ-ოსმალოები, ბიზანტია, მისრეთი, ტრაპიზონის
სამეფო, ოქროს ურდო], უშუალო დაპყრობის მექარას საქართველოს ვერ უქმნიან.
თვით დასუსტებულთ ან კიდევ ახალ-მოზარდთ საამისო ძალა არ შესწევთ.

ამავე დროს ამ ქვეყნებთან ეკონომიური ურთიერთობა შეუფერხებელი
ხორციელდება. უცხოურ წერილობით წყაროების ჩვენებათა გვერდით ამდროინ-
დელ საქართველოში ხმარებული საფასეს სახელები და განძების სახით შემონა-
ხული ნუმიზმატიკური ნიშნები უდავოდ პოწმობენ საქართველოს ეკონომიურ
ურთიერთობას „ოქროს ურდოსთან“, ერანისა და მეორე აზიის ქვეყნებთან და
განსაკუთრებით ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქებთან. უკანასკნელებმა, როგორც
ცნობილია, ფრიად ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა გააჩაღეს XIII—XV
საუკუნეებში როგორც ელხანთა, ისე ჯუზიანთა [„ოქროს ურდო“] სამფლობე-
ლოებთან.. ამავე დროს მათ გარკვეული პოლიტიკური წარმატებები აქვთ ყი-
რიმ-აზოვის ზღვის, თუ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე..

სათანადო დაკვირვებით დასტურდება, რომ ამდროინდელ ფეოდალურ
საქართველოს საგარეო ვაჭრობაში ხსენებულ ქალაქებს უპირატესი მნიშვნელობა
ჰქონიათ.

შექმნილ ხელსაყრელ პირობების ნიადაგზე გასაგებია მე-XIV საუკუნის
პოლიტიკურ მოღვაწეთა სოციალ-პოლიტიკური თუ ეკონომიური ხასიათის რა-
მოდენადმე წარმატებითი ღონისძიებანი.

საქართველოს პოლიტიკურად გამთლიანებისათვის წარმოებულ ცდას თან-
ახლავს მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო საქმიანობა, რომელიც მიზნად ისახავს
გადაჭრას და მოავაროს საკითხები სახელმწიფო წესწყობილები და
[„კელმწიფის კარის გარიგება“], სოციალურ ურთიერთობისა [სოცია-
ლური ფენები მთასა თუ ბარში, საბატონყმო დამოკიდებულება..], სისხლისა
და სამოქალაქო სამართლისა [პარვა, ავაზაკობა, კვლა, უპატიობა,
მკვრებელობა, აღებმიცემა, ვაჭრობა, წინდი, ვედრი, ვალი, ვააში და სხვ.].

ასეთი საკანონმდებლო საქმიანობა თავისთავად მოწმობს ამ დროისთვის
შექმნილი მდგომარეობის გადასინჯვის აუცილებლობას.

დამახასიათებელია, რომ სახელმწიფო წყობილების საკითხებში კანონ-
მდებლობის იდეალია მონღოლებამდელი საქართველოს სა-
ხელმწიფო წესწყობილება.. ასე რომ „ორისავე ტახტისა გამაერთიანე-
ბელი“ გიორგი VI [1318-1346 წ.] არა მარტო ქვეყნის ტერიტორიულ გამთლი-
ანებას ცდილობს, მის დროს [და შემდეგაც XIV საუკუნეში] გარკვეული ცდა არის
ჩატარებული საქართველოს პოლიტიკური წყობილების რესტავრაციისათვის
ერისთავების ცვლა, დარბაზი ციფზე, ჰყონდიდელისა და ათაბაგის საკითხი..I.

წერილობითი ხასიათის ცნობებს აღნიშნულ ხანაში საქართველოს მიერ და პოლიტიკურ წარმატებულობის შესახებ [არაბული, ბერძნული, ლათინური, ირანული და ქართული წყაროები] ეთანხმება და ავსებს მატერიალური ხასიათის ძეგლები [არქიტექტურა].

საყოფადღებოა, რომ მე-XIV საუკუნის კერძო სამართლის ძეგლებში [„ძეგლის დება“, „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“] წოდებრივ საკითხებს და კერძოდ გლეხთა საკითხს ერთობ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ხსენებული კანონების შესწავლიდან აშკარა ხდება, რომ ეს საკითხი ფრიად გამწვავებულია და ხელისუფლებაც მია მოგვარებას ცდილობს..

ბეჟა-ალბულას სამართლის მიხედვით ბატონყმობის აურიდიული გამოხატულება—მიწის მწარმოებელ საზოგადოების მიწაზე მიმაგრება კარგა ხნის ფაქტია. ბატონს უფლება აქვს ოცდაათ წელს ეძიოს მკვიდრი ყმა. და ეს კანონი „პირველადვე დაწესებულია“. ამ ნორმის გამოთქმა კანონმდებელთა აქ დასჭირდათ არა იმიტომ, თითქო მას ეხლა აწესებენ, არამედ იმიტომ, რომ ეხლა ამ ნორმის გვერდით მეორე ვადაც დააწესეს..

კანონმდებლობის შემდგომი საინტერესო მხარე, ესაა გლეხის იმ უფლების აღიარება, რომლის მიხედვითაც მიწის პატრონს უფლება არა აქვს გლეხი მიწას თვითნებურად მოაშოროს. გლეხის ინტენსიურ მეურნეობის ეს ძირითადი პირობა, ჩანს, შერყეულია. ამიტომაც არის, რომ კანონმდებლობას საჭიროდ მიაჩნია გლეხის ამ უფლების განსაკუთრებით აღნიშვნა [რომ ასეთი საფრთხე რეალური იყო, იქიდანაც ჩანს, რომ კანონმდებლობამ სრულიადაც ვერ გადაარჩინა გლეხთა ეს ძირითადი უფლება ფეოდალების მხრით მიტაცებისაგან.. და მხოლოდ მე-XVIII საუკუნეში და ისიც საქართველოს მხოლოდ ერთ ნაწილში, ქართლ-კახეთში, ადგილი აქვს ცენტრალურ ხელისუფლების მიერ გლეხთა ამ უფლების აღდგენის ცდას..].

გლეხს უფლება არ აქვს გლეხივე ყმად იყოლიოს, იყიდოს და მკვიდრად დაიპიროს: ადგილი პატრონისაა“ [მანც და მანც ამ მუხლიდან ჩანს, რომ ასეთ პრაქტიკას ადგილი ჰქონია XIII ს. საქართველოში..].

როგორც წესი, მიწის მწარმოებელი მიწის საკუთრების უფლებას მოკლებულია. „მიწა პატრონისაა“ და გლეხის უფლება მოძრავ ქონებაზედაც კი შეზღუდულია. გლეხის აურიდიული პასუხისმგებლობა ერთი კარით განისაზღვრება. რა თქმა უნდა, ერთი კარი გლეხის ფაქტურ ქონებას არ განსაზღვრავს, მაგრამ გლეხის მთელი ქონება ბატონის საკონტროლოა..

კანონმდებლობა განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს გლეხების ერთი ბატონიდან მეორესთან დენას, ბოგანობას, რასაც, ჩანს, ამ დროისათვის მეტად არასასურველი სახე მიუღია.. ომიანობა, შიმშილობა, ქირი, უცხოური ხარკი, მბატონო ბეგარა, სამეფო და საეკლესიო გამოსაღები,—ყველა ერთად უტევს გლეხს. ისიც იბრძვის.. და უსწორო ბრძოლაში უკანასკნელი საშუალება ბოგანობაა.. ამ ბრძოლაში, ბუნებრივია, გლეხი გლეხს შველის: ხელს უწყობს გაქცევა-დამალვაში, ან კიდევ შეიკედლებს ხოლმე და სხვა.. კანონმდებლობა უკანასკნელი გლეხის ასეთ მოქმედებისათვის პასუხისმგებლობას მის ბატონს აკისრებს, ე. ი. ბატონებსა და ყმებს შორის კლასობრივ ბრძოლაში

კანონმდებლობა ბატონების შეკავშირებას ცდილობს გლჟსამ ბრძოლის საშუალების [ბოგანობის] შესანელებლად.

ასეთივე ხასიათისაა კანონმდებლობის მუხლები იმის შესახებ, რომ ყოველი ფეოდალი მოვალეა მინდობილი გლეხი (უცხო) უსარჩლელად დაუბრუნოს თავის მკვიდრ ბატონს, რომ არაეის აქვს უფლება ემა დაუჭიროს მკვიდრ ბატონს იმ საბუთით, რომ შიმშილობის თუ სხვა რამ „ქირია“ ეამს მან „გამოზარდა“ ეს გლეხი..

კლასობრივ ბრძოლაში ბატონთა ორგანიზების გვერდით კანონის ეს მუხლები განსაკუთრებით წვერილ მებატონეთა სოციალურ გადარჩენასაც ისახავს მიზნად: ცხადია, ყმები პირველ ყოვლისა მათ გაურბიან და მსხვილ მფლობელთ მიუღიან; ეს სწორედ წვერილ მფლობელთ არ ძალუძთ შიმშილობის თუ სხვა „ქირის“ დროს „ეპატრონონ“ თავიანთ გლეხებს..

საერთოდ მე-XIV საუკუნის კანონმდებლობას შერჩენილი აქვს წვერილ აზნაურთა [ყერძოდ აზნაურ-მოსაკარგავეთა] დაცვა-გადარჩენის ძველი ტრადიციები.. რა თქნა უნდა, ეხლა ეს კრდე უფრო ნაკლებად იყო შესაძლებელი, ვიდრე XII—XIII საუკუნეებში, როცა ცენტრალური ხელისუფლების მხრით მათი გადარჩენის მცდელობისდა მიუხედავად ეკონომიურად და სოციალურად დიდად დაზიანდნენ ყმა-მოლაშქრეთა და აზნაურთა ფართე ფენები..

აღნიშნულ ეპოქაში საგარეო მშვიდობიანობა რამდენიმეხელ იყო დარღვეული. მონღოლებთან ურთიერთობის გარდა [ის ამ ეპოქაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირია: გიორგი VI განთავისუფლდა მონღოლთაგან უკანასკნელთა სამფლობელოს პოლიტიკურად დაშლის წყალობით... მაგრამ მას ფორმალურად მონღოლთა უზენაესი მფლობელობა, ჩანს, არ უარუყვია.. ამავე დროს გიორგი სასტკ ბრძოლაში ამარცხებს და ამიერ-კავკასიის საზღვრებიდან სდევნის ერთერთ ნოინს, რომელსაც მონღოლთა ასეთი ფორმალური უზენაესობის რეალიზაცია განუზრახავს და საქართველოს დასაპრობად წამოსულა. ამავე საუკუნეში აღმოსავლეთ და სანჩრეთ ა..კავკასიაში სხვადასხვა დროს გარკვევით ჩანან მონღოლები „ოქროს ურდოდან“, ჯალაირიდები. ჩანს: საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები ამ ეპოქის სიგრძეზე ყოველთვის ერთნაირი არაა და მისი დამოკიდებულებაც მონღოლთა სახელმწიფოებთან სხვადასხვაა..]. თურქთა შემოსევანი სიმპტომატურია. XII საუკუნის 40-ან წლებიდან ისინი ოთხების შემოესვივნენ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთ ნაწილებს [XIII ს. 40-ანი წლები—ვალ: შურტი, 80-ანი წლები—ტაო, XIV ს. 30-ანი წლები—კლარჯეთი, 60-ანი წლები—სამცხე, 137ა წ.], მართალია, თურქები ყველა ამ ომში დამარცხდნენ, მაგრამ მათ შემოტევათა დაქინებითი ხასიათი და მიზნები—არა მხოლოდ მორბევა, არამედ ქვეყნის დაპრობის სურვილი,—მაჩვენებელი იყო იმისა, თუ როგორი საშიში მუხობელი ვაჟკაცდებოდა ბიზანტიის მემკვიდრედ საქართველოს დასაქლეთით..

საშინაო პოლიტიკურ ურთიერთობიდან XIV საუკუნისათვის ფრიად ნიშნდობლივია სვანთა განდგომა [60-ანი წლები].

„ბორჯენულობა“ მთას იმ დროიდანვე სჭირს, რაც ბარში მისგან განსხვავებული სოციალ-ეკონომიური წყობა წარმოიშვა.. მთაზე ფეოდალური ბარის

გავლენა, ბუნებრივია, მხოლოდ მშვიდობიანი გზით არ მიმდინარეობდა და შთა-
 ში ფეოდალიზმის დამყნა ხშირად სისხლიან წინააღმდეგობას ხედებოდა. დიდი-
 ფხოველთა აჯანყება XIII ს. დასაწყისს, აზაგვისა და ქსნის ხეობათა საკითხი
 გიორგი VI დროს, ოსთა ჩამოსხდომა და აზნაურთა „გასხმა მამულთაგან“ XIV ს.
 პირველ მესამედში, დვალთა აჯანყება მე-14 საუკუნის მიწურულს, — ყველა ესენი
 მთის ამ ბრძოლის ეპიზოდებია...

სვანებს ფეოდალურ ბარში დიდი ხანია „ავის მოხარკულთა“ სახელი აქვთ
 განთქმული. XIV საუკუნის სვანთა განდგომა შეიძლება პირველიც არ იყოს
 ყოველ შემთხვევაში XIII საუკუნის 70-80-ან წლებში იმერეთში სათათრო გა-
 დასახადის გვერდით მოხსენებულია გადასახადი „სასვანო“...]. უკუმიდგარ სვან-
 ნებს ქუთაისი დაურბევიათ. სვანეთი ეხლაც დაიმორჩილა ბაგრატ V [მთელი
 სვანეთი ასწერეს და მორჩილებაზე დააფიცეს], მაგრამ ასეთი მდგომარეობის
 შენარჩუნება ბარის შემდგომ ძლიერებისაგან იყო დამოკიდებული..

ქრონიკული ცნობით XIV საუკუნის 50-ან და 60-ან წლებში ძლიერი „მო-
 სრველი ჟამი“-ა აღნიშნული. სამწუხაროდ, ცნობა ერთობ მოკლე და ზოგა-
 დია და ამ მოვლენის სოციალურ მნიშვნელობის შესახებ კონკრეტულ მსჯელო-
 ბის შესაძლებლობას არ იძლევა.

XIV საუკუნის 30-ან წლებიდან შექმნილი შედარებით ხელსაყრელი საგა-
 რეო ურთიერთობა ამავ საუკუნის 80-ან წლებში ერთობ მკვეთრად შეიცვალა.
 1386 წლიდან იწყება აზიის დიდი დამპყრობელის, თემურლენგის მრავალ-
 გზისი შემოსევები საქართველოში. „თათართა“ ეს შემოსევანი თემურის
 სიკვდილის (1404) შემდეგაც გრძელდება და მხოლოდ 1415 წლიდან იწყება
 შედარებით მშვიდობიანი ურთიერთობა.

აღნიშნული ოცდაათწლოვანი ეპიზოდი ერთერთი უსასტიკესი ხანაა სა-
 საქართველოს ისტორიულ წარსულში.

გარკვეულ პოლიტიკურ სიტუაციის წყალობით ა.-კავკასია და კერძოდ
 საქართველო თემურლენგის განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში მოექცა.
 ამდენად საქართველოს წინააღმდეგობა თემურის გამანადგურებელ მახვილის
 უსასტიკეს მოქმედებას იწვევდა..

შედეგი: ციხე-ქალაქების თუ სხვა ნაშენობათა ნგრევა-განადგურება, ასო-
 ბით სოფლების გადაბუფვა [700?], ხალხის შეუბრალებელი ჟლეტა, ათიათასობით
 დატყვევება-გადასახლება [60.000?]. და ასეთი „ტყუპნვა და რბევა“ ხდება
 30 წლის მანძილზე ფეოდალურ ურთიერთობის მძიმე პირობებში, როცა ომების
 თანამყოლი მოვლენების [სენი, შიმშილობა, მიმძლავრება-ძალადობა..] არა ნა-
 კლებ ანადგურებენ მწარმოებელ საზოგადოებას, ვიდრე უსხოელი მტრის ხმალი
 და ისარი..

მწარმოებელი საზოგადოების (უპირატესად) განადგურებას ბატონ-ყმობის
 პირობებში თან სდევდა ფრიად მძიმე შედეგები: ერთობ მძაფრად დაირღვა
 რიცხვობრივი პროპორცია ბატონებსა და ყმებს შორის უკანასკნელთა საზიან-
 ნოდ, რასაც ბუნებრივად თანსდევდა გლეხთა სოციალ-ეკონომიური მდგომარ-
 ეობის შემდგომი გაუარესება..

ცენტრალურ ხელისუფლების [მეფე ალექსანდრე 1412-1442 წ.] ცდა, ქვეყნის აღდგენისაკენ მიმართული, თავისთავად საეკლესიო-სამთავრო ფაქტი, საქანო არ ჩნდა მიყენებულ ჭრილობათაგან გახსაკურნავად.. თათრები ესლა ველარ შე-
 მოდიან საქართველოში [„სამარაღისოდ უკუქცეულ არიან“], აქ ჩამოსახლებულ-
 ნიც განდევნეს და ამ ადგილებში ქართული ფეოდალური წესები აღადგინეს
 [ლორე..], დაკარგული პროვინციებიც რამოდენადმე დაიბრუნეს [სივნიეთი, შირ-
 ვანი..], უკუშდგარი მთავრები ცენტრალურმა ხელისუფლებამ დაიმორჩილა და
 საქართველოს მთლიანობა აღადგინა, აღადგინეს დანგრეული ნაგებობანი [1425 წ.
 დარბაზით გაჩენილი სამისოდ ყოველწლიური გადასახადი კომლის თავს],
 აღდგენილ იქნა მცხეთის სამამულო მფლობელობაც... ყველა ეს და სხვა მსგავსი
 ღონისძიებანი, თუმცა სუსტი და ხანმოკლე, მაინც წარმარება იყო. მწარმოებელ
 საზოგადოების ძველის რაოდენობით აღდგენის საკითხი გაცილებით უფრო ძნელი
 აღმოჩნდა... მეფე-ფეოდალები გამოსყიდნიან ტყვედ წაყვანილთ, გადმოიბირე-
 ბენ მეზობელ ქვეყნელთ, გლეხებად სხამენ შინაყმებს, მაგრამ ყველა ეს პალია-
 ტივი ჩანს და „პარტახტ“-„ნაოხართა“ რიცხვი ამიერიდან ერთობ ნელა იკ-
 ლებს [ან თუ ერთ კუთხეში იკლებს, ეს უმთავრესად მეორე მეზობელ კუთხის
 „პარტახტთა“ რიცხვის ზრდის ხარჯზე]. და ეს იმიტომ, რომ ამის მიზეზები
 თვით საზოგადოებრივ ურთიერთობაშია, რომლის რადიკალური მკურნალობა
 ესლა ფეოდალებს აღარ ძალუძოთ.

საქმე ისაა, რომ ერთობ შეცვლილია ძველთან შედარებით გლეხთა საბე-
 გარო დამოკიდებულება. უზომოდ ააგაზრდილი ბეგარა და ფეოდალებს
 ბეგრის შემსუბუქება, რა თქმა უნდა, ფიქრადაც არ მოსდით. პირიქით, საზო-
 გადოების რიცხვმრავალი ფეოდალური ნაწილი მთელის სიმძიმით აწევბა შემ-
 ცირებულ ყმათა რიცხვს და, ბუნებრივია, ცდილობს საგადასახადო ვალდებუ-
 ლებათა კიდევ უფრო დამძიმებას.. ხოლო უკანასკნელი გარემოება ძლიერ
 აფერხებს მწარმოებელ საზოგადოების რიცხვობრივ ზრდას [ბოვანობა, სილა-
 ტაკე, ავადყოფა, სიკვდილიანობა, გამრავლების ბუნებრივი თუ ხელოვნური
 შეფერხება..]. საილუსტრაციოდ: ბატონი მიზეზობს მოუსავლობას და მოითხოვს
 ბეგრის გადიდებას, მაგრამ სამისო საბუთად იყენებს ის კარგ მოსავლიანობა-
 საც.. მებეგრე, რა თქმა უნდა, ასეთ „საბუთს“ არ ყაბულობს და იბრძვის, რაც
 ხშირად ბატონისათვის უსიამოვნოდ შეიძლება დამთავრდეს (აჯანყება, მკვლე-
 ლობა, აყრა..). ამიტომ ფეოდალი სხვა გზას მიმართავს: უსამართლობას ნაკ-
 ლებ თვალსაჩინოს, მაგრამ არა ნაკლებ ეფექტურს. ასეთია საზომ-საწყაოს გადი-
 დება.. შედეგი ისაა, რომ XII-XIII საუკუნიდან XV საუკუნის შუა წლებამდის
 პურისა და ღვინის ძირითადი საწყაო—ლიტრა ექვსჯერ არის გადიდებული.
 ამდენადვე გადიდებული ceteris paribus, მასსადამე, „თავნი ბეგარაც“.. ლიტ-
 რის ეს თანდათან გადიდებაც გლეხებისათვის შეუმჩნეველი არ იყო. იბრძვიან.
 ფეოდალი აძლევს გლეხებს პირობას, რომ ამიერიდან ლიტრას და კოკას არა
 გაუდიდებს მათ, არამედ „ძუელითა ცოტაითა“ საწყაოთი აიღებს კულუხს
 [ღვინის ბეგარა], მაგრამ, თუ რამდენად სრულდებოდა ასეთი დაპირება, ეს
 იქიდანაც ჩანს, რომ ასეთი დაპირებანი არა ერთგზის გვხვდება, ხოლო ლი-
 ტრა [და მისგან დამოკიდებით სხვა საწყაონიც] შეუჩერებლივ იზრდება და

XVIII საუკუნის დასასრულისთვის ის 10-12 ჯერ მეტია XIII საუკუნის ლიტრასთან შედარებით.

ბეგრის ასეთსავე ზრდას უჩვენებს გადასახადების სახეობათა ზრდის შეუწელებელი ტენდენციაც. „თავი ბეგარა“, ე. ი. ძველი ბეგარა [თუმცა, როგორც ზემოთე შევნიშნეთ, ის მხოლოდ ნომინალურადაა ძველი რაოდენობის, ნამდვილად კი ის რამოდენიმეჯერაა გაზრდილი-] ეხლა მხოლოდ ერთი ნაწილია [და ისიც მცირე ნაწილი] საერთო ბეგრისა. „თავნ ბეგარას“ თანახლავს აურაცხელი სხვა გადასახადი [დამატებითი ბეგარა], ძღვენი, რომლის რაოდენობა წელიწადში ასეთივე ზრდის ტენდენციას იჩენს, შესაწევარი [სადღებდნიერო, საშავდლისო], სამსახური, მუშაობა, რომელიც წელიწადში რამდენიმე დღიდან „ნადავ მუშაობამდის“ გაზრდილა...

ეხლა, თუ ამას დაურთავთ გადასახადებს: სამეფოს, საქვეყნოს, სამოხელეოს, საეკლესიოს და ხარკს უცხო დამპყრობელთათვის [რაც თითქმის მუდმივი იყო ჩვენს ნაგვიანვე საუკუნეებში] და ყველაფერი ეს უხეშ ძალის ბატონობისა, სუსტის გაუკითხაობისა და შიშველ მიმძღვრება-ძალადობის პირობებში,—მაშინ გასაგებია, თუ ფეოდალური საქართველოს განვითარება შეფერხდა, რომ გლეხთა რენტის სიდიდემ ისეთ მოცულობას მიაღწია, „რომელიც შრომის პირობების, თვით საწარმოო საშუალებების რეპროდუქციის სერიოზულად აფერხებს, წარმოების გაფართოებას ბევრად თუ ცოტად შეუძლებელს ხდის და უშუალო მწარმოებლები საარსებო საშუალებათა ფიზიკურ მინიმუმამდე დაჰყავს“ (მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნ. II, ქართ. გამოც., გვ. 315).

ასეთ ურთიერთობამდის მისული საზოგადოების განვითარება დიდის ხნით შეიძლება შენელებს, შედგეს [„ჩიხი“], მაგრამ ის ამ ურთიერთობის შემდგომ გაუარესებისას შეიძლება რეგრესის გზითაც დაექანოს..

სამწუხაროდ, საქართველოს განვითარების საშინაო და საგარეო პირობები XV საუკუნეში სწორედ ვერ იყო ისეთი, რომელიც ამ „ჩიხიდან“ საზოგადოების გამოსვლას ხელს შეუწყობდა..